

“KÖNÜLLÜ ORDU”NUN DAĞLI RESPUBLİKASINA TƏCAVÜZÜNƏ QARŞI AXC-NİN DİPLOMATİK MÜBARİZƏSİ

UOT94 “19/...”

DOI: 10.30546/3006-0346.2024.4.82.62

LEYLA HƏSƏNOVA

AMEA-nın Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutunun “Beynəlxalq
münasibətlər tarixi” ixtisası üzrə doktorantı
E-mail: ley.hasan@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3605-4533>

Giriş

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1918-ci ilin 11 may tarixində Dağlı Respublikası elan olunandan iki gün sonra Almaniya onunla müqavilə bağlamışdı [18, s.76]. Tezliklə, Osmanlı dövləti də Dağlı Respublikasını tanıdı və onunla danışıqlar aparmağa başladı. Osmanlının bu addımları ilə əlaqəli RSFSR-in xarici İşlər Naziri Q.Çiçerin Osmanlı dövlətinin Moskvadakı səfiri Qalib Kemal bəyə etiraz notası təqdim etmişdi. Notada deyilirdi ki, Dağıstan Rusiyanın ayrılmaz hissəsidir və Sovet Rusiyası elan olunan Dağlı Respublikasını tanımır və heç vaxt tanımayacaqdır [3, s.233]. Ancaq Sovet Rusiyasının etirazını əsassız sayan Osmanlı dövləti bu Şimali Qafqaz Respublikası ilə müqavilə imzaladı.

Xüsusən, Dağlı Respublikası üçün Şimali Qafqazda və Donda yaranan Respublikalarla – 1918-ci ilin yanvarın 8-də Krasnodarda yaradılan Kuban Xalq Respublikası və mayın 18-də mərkəzi Novoçerkask olmaqla elan olunan Böyük Don Ordusu-Don Respublikası ilə münasibətlər strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki bu Respublikaların varlığı və stabil inkişafı eyni zamanda Dağlı Respublikasının da mövcudluğunun qarantı idi. 1918-ci ilin sonuna general Denikin “Könüllü Ordu”sunun bolşeviklərlə uğur qazanması, həm də Kuban və Don Respublikalarının müttəfiqləri Almaniyanın və Osmanlı dövlətlərinin I Dünya müharibəsində məğlubiyyəti bu Respublikalar üzərində Denikin hakimiyyətinin güclənməsinə gətirdi. 1919-cu ilin fevralın əvvəllərində Don Respublikası tamamilən “Könüllü ordu”dan asılı vəziyyətə düşdü, Kuban Respublikası üzərində Denikin nəzarəti bərqərar oldu. Bu iki Respublikanın müstəqilliyinin general Denikin tərəfindən məhdudlaşdırılması Dağlı Respublikası üçün yaxşı heç nə vəd etmirdi: Denikin Dağlı Respublikasını tanımırdı və onu işğal etməyə hazırlaşdı.

1. “Könüllü ordu”nun Dağlı Respublikasına təcavüzünün səbəbləri və başlanması

1919-cu il yanvarın əvvəllərində bolşevizmə qarşı olan bütün qüvvələr tərəfindən general A. İ. Denikin Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrinin [CRSQ] və

Don ordusunun Baş komandanı kimi qəbul edildi [1, s.1292]. 1919-cu ilin yanvarından Denikin “Könüllü ordu”su Dağlı Respublikasının qərb ərazilərini işğala başladı. Denikin 1919-cu ilin yanvarında Dağlı Respublikasının qərb ərazilərini ələ keçirərək burada Terek-Dağıstan diyarının yaradıldığını elan etdi və diyarın idarəçiliyi general-leytenant V.P.Lyaxova həvalə edildi [11, s.59].

AXC hökuməti Denikin işğalını dayandırmaq üçün Dağlı Respublikasına həm maliyyə, həm də diplomatik baxımdan bacardığı yardımı edirdi. Bununla əlaqəli 1919-cu ilin yanvarın 9-da AXC ilə Dağlı Respublikası arasında daha bir müqavilə bağlandı. Müqavilələri Azərbaycan tərəfdən ərzaq naziri K.N. Lizqar, Dağlı Respublikası tərəfdən isə bu Respublikanın Azərbaycandakı nümayəndəsi Əlixan Qantəmir imzalamışdılar [17, s.111].

1919-cu ilin martın əvvəllərində “Könüllü ordu” Çeçenistana soxuldu və Çeçenistanın düzəngah ərazilərini ələ keçirdi. Denikin ələ keçirdiyi çeçen ərazilərinin idarəçiliyi general İrisxan Əliyevə həvalə edildi. Dağlı xalqları işğalla barışmadılar və “Könüllü ordu”ya qarşı mübarizəyə qalxdılar. Denikinə qarşı mübarizədə Dağlı Respublikasına dəstək məqsədi ilə 1919-cu ilin fevralın 23-də AXC ilə Dağlı Respublikası arasında 3 maddədən ibarət daha bir müqavilə bağlandı. Bu müqaviləyə əsasən AXC Dağlı Respublikasına daha 10 milyon manat faizsiz kredit verməyi öhdəsinə götürdü və bu vəsaitin 5 milyonunu dərhal ödənilməsi [4, v.2].

1919-cu ilin baharında Denikin ordusunun Dağlı Respublikası ərazilərinin qərb hissəsini ələ keçirməsi Azərbaycanda narahatlığı son həddə çatdırmışdı və AXC bu istiqamətdə diplomatik fəallığını bir az da artırdı. İlk öncə, Ə.Haqverdiyev Dağlı Respublikasında AXC-nin nümayəndəsi təyin olundu və o, 1919-cu il 25 fevral tarixdə öz diplomatik fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün Dağlı Respublikasının paytaxtı Temur – xan - Şuraya yola düşdü [19, v.1].

1919-cu ilin martın əvvəllərində Dağlı Respublikasının qərb hissəsi “Könüllü ordu”nun nəzarətində idi. Denikin Dağlı Respublikası hökumətindən hakimiyyətdən və Respublikanı idarə etməkdən imtina et-

məyi, ordunu buraxmağı tələb edirdi. Eyni zamanda, “Könüllü ordu” yerli dağlı xalqlarından öz tərkibinə qatmaq üçün hərbi dəstələr yaratmağa, onun hakimiyyətini tanımayan aullarda əhalinin əlində olan ərzaq və ev heyvanlarını məhv etməyə başladı [10, s.143].

1919-cu ilin aprelin əvvəllərində Denikin Dağlı respublikasının İttifaq Şurasını görüşə dəvət etdi. Dağlı respublikasında elə düşünürdülər ki, Denikin onları danışıqlara çağırır və Şura sədri R.X.Kaplanovdan, Nəqliyyat Naziri Temirxanovdan və şəriət idarəsinin rəhbəri Nəcməddin Əfəndi Qotsinskindən ibarət nümayəndə heyəti Qroznıya yollandı. Qroznıya həmçinin ingilis komandanlığının nümayəndəsi Raulson da gəlmişdi. Həm Raulsonun, həm də Denikin Dağlı Respublikası nümayəndələri ilə ayrı-ayrılıqda görüşləri oldu [6, v.14]. Kaplanovun Ə.Haqverdiyevə məktubundan da görüldüyü kimi, Denikin onlarla danışıqlar aparmağa deyil, Dağlı Respublikasını tanımadığını söyləmək üçün çağırırdı [6, v.14].

Beləliklə, 1919-cu ilin yazında “Könüllü ordu”-nun Dağlı Respublikasının içərilərinə doğru hücumları davam edirdi. Aprelin 10-da Çeçenistanın düzəngah əraziləri “Könüllü ordu” tərəfindən işğal olundu. Çeçenistanın dağlıq ərazilərində və İnquşetiya da isə Denikinə qarşı silahlı dəstələr yaradılmışdı və mübarizə davam etdirilirdi. Çeçenlər və inquşlar Hərbi – Gürcüstan yolu vasitəsi ilə Gürcüstandan da dəstək gələcəyinə ümid edirdilər. Kaplanovun verdiyi məlumata görə, Denikin qüvvələrinin sayı o qədər də çox deyildi, əgər çeçen və inquş əhalisi düzgün təşkil olunsay və silahlandırılırsa, “Könüllü ordu” hissələrinin öhdəsindən gəlməyə qadir idilər. Lakin əhalidən təşkil olunan dəstələrin özbaşınalığı, nizam-intizama tabe olmaması onları bir mütəşəkkil qüvvə kimi formalaşdırmağa imkan vermirdi. Hətta bu haqda danışıqların çeçen-inquş dəstələrinin komandanı olan türk zabiti təəssüf hissindən göz yaşlarını saxlaya bilməmişdi [6, v.14 arxası]. Dağlı Respublikasında yeganə daimi və nizam-intizamlı hərbi qüvvə varsa, o da Dağıstan atlı alayı idi ki, onun da zabit heyətinin əksəriyyəti çar ordusunun yetirməsi idi və altdan-altdan Denikinə rəğbət bəsləyirdilər.

Çeçenistanın işğalından sonra Denikin Dağıstanı tutmağı hədəfləmişdi. Dağıstanın xalq kütlələri bu ağır günlərində iki şəxs ətrafında birləşməyə başladılar – bunlardan biri Uzun Hacı Qunibskiy, o biri isə Əli Hacı Levaşinskiy idi. Bu iki dini liderin Çeçenistana yardım üçün əhalini səfərbər etməsi Dağlı Respublikasının hökumətini və Parlamentini hərəkət etməyə vadar etdi. 1919-cu il aprelin 11-də Parlamentin iclası keçirildi və respublikada yaranmış vəziyyət

çox çılğın şəkildə müzakirə olundu və qərara alındı ki, 12 apreldən iclasların keçirilməsi 2 həftəliyə təxirə salınsın və bütün deputatlar əhalini orduya səfərbər etmək üçün kənd yerlərinə yollansınlar [6, v.14 arxası].

Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən amillərdən biri də Şimali Qafqaz siyasi elitasının biri-birinə etimad etməməsi idi. Uzun Hacı Dağlı hökumətinə münasibəti birmənalı deyildi: o, hökuməti Azərbaycandan alınan pulların mənimsənilməsində təqsirləndirirdi və alınan kreditin xərclənməsinin hesabatını tələb edirdi. Yəni, Uzun Hacı bir növ özünü hökumətdən üstün hesab edir, Dağıstan və Çeçenistanda nə vaxtsa, Şamilin oynadığı rolu oynamağa çalışırdı.

Dağlı respublikası rəhbərliyi ağır siyasi vəziyyətdən çıxmaq üçün Yekaterinodardakı ingilis nümayəndəsi Briqqs və “Könüllü ordu” komandanı general Denikinlə danışıqlar aparmağa cəhd etdi, ancaq bu cəhdlər nəticəsiz qaldı.

2. “Könüllü ordu”-nun Şimali Qafqazda təcavüzünə qarşı AXC-nin diplomatik addımları

“Könüllü ordu”-nun Dağlı Respublikasının böyük hissəsini ələ keçirməsi ilə bağlı AXC hökumət başçısı və xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski Bakıdakı Antanta qoşunları komandanı general V.M.Tomsona nota təqdim etdi. Notada göstərilirdi ki, Denikin ordusunun Dağlı Respublikasına qarşı təcavüzü Azərbaycana dost olan Qafqazın dağlı xalqlarının “öz müqəddəratını təyin etmə hüquqlarının tapdalanmasıdır” [6, v.14 arxası]. Sənəddə Azərbaycan hökumətinin “Könüllü ordu”-nun Dağlı Respublikasına qarşı hərbi təcavüzünə etiraz bildirilir və general Tomsondan xahiş olunurdu ki, Denikin ordusunun Dağlı Respublikasına qarşı təcavüzünün qarşısının alınmasında ən qətiyyətli ölçü götürsün [6, v.14 arxası].

Temur – xan – Şurada səfir fəaliyyətinə başlayan Ə. Haqverdiyev 1919-cu il martın 28-də AXC-nin xarici işlər naziri Məmmədyusif Cəfərova məlumat göndərdi. Məlumatda martın 26-da Denikin kazak birləşmələrinin Çeçenistana növbəti hücumu haqqında danışılırdı. Sənəddən görünür ki, Dağlı Respublikası rəsmiləri müdafiəni düzgün qura bilməmişlər, Dağıstan alayı ilə çeçenlər arasında anlaşılmazlıq olmuş, nəticədə Dağıstan alayı Çeçenistanı tərk edib Temir – xan – Şuraya qayıtmışdı [7, v.7]. Çeçen nümayəndələri Temir – xan – Şuraya gələrək Ə. Haqverdiyevlə görüşmüş, çerkeslərin, kabardinlərin, osetinlərin “Könüllü ordu” ilə birgə hərəkət etdiyini, inquşların denikinçilərə təslim olduğunu söyləmişlər. Çeçen nümayəndələrin sözlərindən belə anlaşılırdı ki, Da-

ğıstan Çeçenistana yardım etməsə, o halda çeçenlər Denikin ordusuna nəinki təslim olacaq, eyni zamanda Denikin ordusu ilə birləşərək “etibarsız Dağıstan” üzərinə hərəkətə keçəcəklər [5, v.1], Bu sənəddən görünür ki, Dağlı Respublikasında Denikinə qarşı mübarizədə vahid cəbhə yarada bilməmişdilər. Denikin müxtəlif üsullarla, hətta aeroplanla əhali arasında müraciət vərəqələri yayaraq Dağlı əhalinin bir qismini öz tərəfinə çəkə bilmişdi [5, v.1].

Ə.Haqverdiyev 1919-cu il 31 martda Dağlı Respublikasının hökumətinin sədri tərəfindən qəbul edildi. Elə həmin gün AXC səfiri Dağlı Respublikasının Hərbi Şurasının üzvləri tərəfindən alqışla qarşılandı [7, v.7].

Ə.Haqverdiyevin yazdığına görə Dağlı Respublikasının Hərbi Şurasında ziyalı insanlar az idi. Onların böyük əksəriyyətini mollalar və yaxud var - dövlətinə və geniş qohumluq əlaqələrinə malik şəxslər təşkil edirdilər. Aralarında siyasi xadimlər demək olar ki, yox idi. Dağlı Respublikasında siyasi partiyalar yox idi, yalnız ayrı-ayrı xalqlara - inquş, çeçen, kumık və s. aid milli fraksiyalar fəaliyyət göstərirdi. İttifaq Şurasının tərkibinin formalaşması təsadüfi xarakter daşıyırdı. Çeçenistana və Terek vilayətinə qarşı Denikin təcavüzü ilə bağlı və maliyyə çatışmazlığı ucbatından demokratik seçkilərin keçirilməsi mümkün deyildi [7, v.7]. Şura üzvlərindən bir çoxları Terek vilayətini artıq itirilmiş sayırdılar və Dağlı İttifaqının çox yaşamasına inanmırdılar. Ancaq Dağıstan vilayəti təbii sərvətlərinə görə kasıb olduğundan onun müstəqil yaşamasına inananlar az idi və bir çox dairələrdə nüfuzlu Azərbaycanla birləşməyə meyil nəzərə çarpırdı. Bu fikri Ə.Haqverdiyevə hətta Dağlı Respublikasının müdafiə naziri general Xəlilov da söyləmişdi. Xalqın ümidi yeni hökumətə və hökumət başçısı P. Kotsevə idi: əhali onu saf, vicdanlı vətənpərvər kimi tanıyır və inanırdılar ki, o, ölkəni ağır vəziyyətdən çıxara bilər [7, v.7 arxası].

Denikin təcavüzünə qarşı mübarizə məqsədi ilə 1919-cu ilin martın sonralarında Temir – xan – Şurada “Qafqaz dağlılarının müstəqilliyi və birliyi liqası” yaradıldı. Ziyalı gənclər tərəfindən yaradılan bu təşkilat şəhərdə mitinqlər, yığıncaqlar keçirirdi və təşkilatın əsas məqsədi kənd yerlərində müstəqillik ideyalarını yaymaq, vətənin müafəsi üçün könüllü dəstələr yaratmaqdan ibarət idi. Ə.Haqverdiyev bu “Liqa”nın təsis yığıncağında iştirak etmiş, AXC-nin XİN M. Cəfərova məlumatında göstərirdi ki, adıçəkilən “Liqa” bu gün Dağıstanda həqiqi nüfuzla malik bir təşkilatdır və bu təşkilat Respublikanın müdafiə qabiliyyətinin güclənməsində konkret rol onaya bilər. Ə.Haqverdiyev

hesab edirdi ki, AXC hökuməti adı çəkilən “Liqa”-ya hərtərəfli dəstək olmalıdır, çünki, onun fəaliyyəti AXC-nin dövlət maraqlarına cavab verir [7, v.7].

Dağlı Respublikasının daimi qoşun hissələri 700 atlı olan Dağıstan alayından ibarət idi və bəzi fikirlərə görə sıralarında Denikin tərəfdarları çoxluq təşkil edirdi. Bu səbəbdən Ə.Haqverdiyev Azərbaycan hökumətinə Dağıstan alayına bel bağlamamağı, Dağlı Respublikasının müdafiəsində əsasən xalq kütlələrinə və gənclərin yaratdığı “Liqa”ya diqqət yetirməyi məsləhət görürdü [7,v.8]. Ə.Haqverdiyev həmçinin Dağıstanda yaşayan Azərbaycanlı əhalinin də qayğısına qalır və onlara maliyyə yardımını göstərilməsini xahiş edirdi. O, səfir kimi, Dağlı Respublikasında Azərbaycana xidmət üçün casus şəbəkəsinin də yaradılmasının vacibliyini vurğulayır və bu məqsədlə 20000 rubl vəsaitin ayrılmasını xahiş edirdi [7, v.8].

Beləliklə, 1919-cu ilin aprelin əvvəllərində Denikin ordusu Dağlı Respublikasının çox hissəsini işğal etdi və Respublikada ağır böhran daha da dərinləşməyə başladı. AXC hökuməti hər vasitə ilə çalışırdı ki, Dağlı Respublikasının müstəqilliyinə xələl gəlməsin. Bu məqsədlə, aprelin 6-da AXC hökuməti Dağlı Respublikasına hərbi yardım göstərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Könüllülərdən ibarət hərbi dəstələr yaradılır və Dağlı Respublikasına göndərilirdi. Bundan savayı, tibbi yardım məqsədi ilə sanitar briqadaların da formalaşdırılmasına başlanıldı [2, s.248].

3.General Denikin Dağlı Respublikasını tam işğal etməsi və AXC-nin etirazları

1919-cu ilin mayın ortalarına Kotsev hökumətinin üzvləri istefa haqqında ərizə yazdılar ki, onlar Kotsev siyasəti ilə razı deyillər və onunla bir yerdə işləyə bilməzlər. Hökumət böhranı Dağıstan alayının zabitlərini fəallaşdırdı. Onlar Çeçenistanın keçmiş qubernatoru və Dağıstan atlı alayının komandanı podpolkovnik Cəfərovu hərbi diktator elan etmək istiqamətində iş aparırdılar. Hətta podpolkovnik Cəfərov zabit yığıncağına çağırılmış və ona təklif olunmuşdur ki, gecikmədən özünü hərbi diktator elan etsin. Cəfərov bu təklifə qəti şəkildə rədd cavabı vermişdi [8, v.29]. Cəfərovun diktatorluqdan imtina etməsindən sonra 3 nəfərdən - general Xəlilov, podpolkovnik Cəfərov və Şeyx Uzun Hacıdan ibarət direktoriyanın yaradılması qərara alındı. Ancaq bu variant da alınmadığından parlamentin əli ilə çevriliş etmək qərara alındı. 1919-cu ilin 12 may tarixində Kotsev hökumətinin üzvlərinin kollektiv istefası qəbul edildi və parlamentin yeni kabinet yaratmaq haqqında köhnə hökumət üzvlərinə müraciəti cavabsız qaldı-onlar hamısı yeni hökumətə

girməkdən imtina etdilər. Denikinə pərəstiş edən Dağıstan alayının zabitləri həməən hökumətin formalaşmasını tələb edir, əks təqdirdə hakimiyyəti öz əllərinə almaqla hədələyirdilər [8, v.29 arxası].

Mayın 13-də general Xəlilov zabitlərin təzyişi ilə Baş nazir vəzifəsinə namizədliyini irəli sürdü və yekdilliklə hökumət başçısı seçildi. General Xəlilovun hökuməti aşağıdakı tərkibdən ibarət idi: Baş nazir, hərbi nazir və daxili işlər naziri-general Xəlilov, onun mülki işlər üzrə müavini – polkovnik Musalayev, hərbi işlər üzrə müavini – polkovnik Hacı Murad, Xalq təsərrüfatı naziri – bütün siyasi rejimlərlə işləmək bacarığı olan Əli Həsənov, Nəqliyyat və poçt naziri – Mollaçı – xan, Ədliyyə, təhsil və xarici işlər nazirliklərinin bir nəfərə həvalə edilməsi nəzərdə tutulurdu ki, hələlik uyğun namizəd tapılmamışdır. Alınan məlumatlara görə bu vəzifəyə Kotsevin təyin olunması gözlənilirdi. Beləliklə, hakimiyyət əsasən hərbiçilərin əlində cəmləşdiyindən Ə.Haqverdiyev bu hökumət dəyişikliyi hərbi çevriliş adlandırır [8, v.30].

1919-cu il 7 iyun tarixində AXC-nın Dağlı Respublikasında diplomatik nümayəndəsi Ə.Haqverdiyev xarici işlər naziri Məmmədyusif Cəfərova məxfi məlumat göndərdi. Məlumatda bildirirdi ki, “Könüllü ordu” Dağıstana daxil olmuşdur və “Terek – Dağıstan diyarının Baş komandanı” general Erdeli Temir-xan-Şuraya gəlmişdir. Dağıstan fraksiyası Dağlı Respublikası parlamentinin qərarı ilə xüsusi Dağıstan idarəçiliyi elan olunmuş və general Xəlilov bu hökumətin başçısı təyin edilmişdir.

Təzliklə, Terek-Dağıstan diyarının baş komandanı general Lyaxovu general Erdeli əvəz etdi və Erdelinin əmrinə əsasən D.Dratsenkovun rəhbərlik etdiyi silahlı dəstələr 1919-cu il mayın 8-də Petrovska (Maxaçqala) və mayın 10-da Dərbəndi ələ keçirdilər. General Xəlilovun hökumət başçısı təyin olunduğunu eşidən denikinçilər onu təbrik edərək Petrovska dəvət etdilər [9, v.44]. 1919-cu ilin iyununda general Xəlilov Petrovska gəldi, burada böyük təntənə ilə qarşılandı. General Erdeli ilə görüşdükdən sonra ayın 3-də Erdeli ilə birlikdə Temir xan Şuraya qayıtdı. Şurada general Erdelini çarı qarşılayan kimi qarşıladılar: duz-çörəklə, fəxri qarovulla, orkestrlə, rus əhalisi ona ikona bağışladı. Elə həmin gün şəhər klubunda onun şərəfinə nahar verildi ki, bura AXC səfiri Ə.Haqverdiyev dəvət olunmadı. Bu naharda yadda qalan ən vacib məqam general Xəlilovun söylədiyi sağlıq oldu – general “böyük, vahid və bölünməz Rusiya” şərəfinə badə qaldırdı. Naharda çıxışı zamanı general Erdeli Azərbaycana da toxundu. O, bəyan etdi ki, könüllülərin Azərbaycanın sərhədlərini pozmaq kimi planları yoxdur, yalnız

onlar Qızıl Burun – Zaqatala xəttinədək gələcəklər. Əgər Azərbaycan buna imkan verməzsə, bu Azərbaycanın Denikinə müharibə elan etməsi kimi qiymətləndiriləcəkdir [9, v.44 arxası].

Petrovsk ələ keçirildikdən sonra bu şəhərlə Rostov arasında birbaşa dəmiryolu əlaqəsi yaradıldı ki, bu da Dağıstana daha çox “könüllülərin” gəlişinə imkan yaradırdı. Bu səbəbdən, Ə.Haqverdiyev Azərbaycan hökumətinə tövsiyə edirdi ki, ələ başlanğıcdan “könüllülərin Dağlı Respublikasından çıxarılmasına çalışmaq lazımdır [9, v.45].

Azərbaycan Milli Məclisində Dağlı Respublikasından səfir Ə.Haqverdiyevin verdiyi məlumatları şübhə altına alanlar da var idi. Məsələn, səfirin 24 may 1919-cu il tarixində Dağlı Respublikasının hökumətinin ləğv edilməsi haqqında məlumatının həqiqi olmaması barədə 28 may tarixdə “Azərbaycan” qəzetində yazı da dərc olunmuşdu və Ə.Haqverdiyev dərc edilən qərəzli və əsassız yazıya öz narazılığını bildirmişdi [9, v.45 arxası].

Cənubi Qafqaz respublikalarının konfransında iştirak edən Azərbaycan hökumət nümayəndələri 9 iyun 1919-cu il tarixdə Tiflisdə iclas keçirdilər. F.Xoyskinin sədrlik etdiyi iclasda bir əsas məsələ qoyulmuşdu: konfransda “Könüllü ordu”nun Şimali Qafqazda hücumları ilə əlaqədar məsələ müzakirə olunarsa, Azərbaycan nümayəndə heyəti hansı mövqeni tutmalıdır? [14, v.134].

Müzakirələrdən sonra iclas aşağıdakı məzmununda qətnamə qəbul etdi: “Könüllü Ordu”nun Dağlı Respublikasına qarşı hücumu, xüsusən də Dağıstanın bu ordu tərəfindən ələ keçirilməsi, Şimali Qafqazın azadlıqsevər xalqlarının zor gücünə kölə edilməsi – bu təkcə öz müqəddəratını təyin etmiş Şimali Qafqaz xalqlarının hüquqlarının tapdanması deyil, eyni zamanda Cənubi Qafqaz Respublikalarının müstəqilliyinə birbaşa təhlükədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, general Denikinın şəxsində “Könüllü Ordu” Cənubi Qafqaz Respublikalarını işğal etmək niyyətlərini, onların ərazilərində inqilabaqədərki qaydaları və “Vahid Rusiya”nın yenidən bərpa etmək məqsədlərini gizlətmirlər [14, v.135].

Konfrans Paris Sülh konfransı və bitərəf ölkələr qarşısında general Denikinın təcavüzkar cəhdlərinə və öz müqəddəratını təyin etmiş Qafqaz xalqlarının hüquqlarının tapdanmasına qarşı qəti şəkildə etiraz edir və konfrans bütün Cənubi Qafqaz respublikalarının onlara qarşı yönələn təhlükənin dəf edilməsi və onların azadlıq və müstəqilliyini müdafiə etmək üçün hərbi-diplomatik səylərinin birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi [14, v.134-135].

1919-cu ilin iyunun 11-də Cənubi Qafqazdakı Britaniya qüvvələrinin komandanı general-mayor Q.N. Kori Azərbaycan hökumətinin Nazirlər Şurasının sədri N.Usubbəyova məlumat göndərdi. Məlumatda çox vacib bir məsələ - Şimali Qafqazda “Könüllü Ordu”nun ələ keçirdiyi ərazilərlə Qafqaz Respublikaları arasında demarkasiya xəttinin təsdiq olunmasından bəhs olunurdu [16, s.226]. Sənəddə göstərilirdi ki, general Denikinlə Qafqaz ştatları arasında demarkasiya xətti aşağıdakı qaydada təsdiq edilir: Bzıb çayının ağzından bu çay üzrə şimala, Suxum sərhəddinədək; oradan Suxumi, Kutaisi, Tiflis və Dağıstan vilayətləri üzrə şərqə Petrovsk-Dağıstan dəmir yolundan 5 mil cənubda yerləşən nöqtəyədək, oradan paralel olaraq cənubi-şərqə, dəmiryolundan 5 mil cənuba, Xəzər dənizi sahilindəki nöqtəyədək, Petrovskdan 5 mil cənuba. General Denikinə tapşırılmışdır ki, öz qoşunlarının bu xəttədən cənuba keçməsinə imkan verməsin. Qafqaz dövlətləri də öz növbəsində bu xəttədən şimala keçməməlidirlər [16, s.226].

General Korinin məlumatında, həmçinin bildirirdi ki, Qafqaz dövlətləri bolşevik qüvvələrini təmin etməkdən çəkinməlidirlər. Bu şərtlərə əməl etməyənlər Böyük Britaniyanın xoş münasibətindən məhrum olunacaq və Böyük Britaniya hökuməti belə olan halda general Denikin qoşunlarının bu xəttədən şimalda qalmasını təkid etmək imkanlarından məhrum olacaqdır [16, s.226]. Yəni, general Kori Cənubi Qafqaz Respublikalarını Denikinlə təhdid edirdi.

1919-cu il iyunun 3-də Ə.Haqverdiyev Dağıstanın müvəqqəti başçısı, general M.Xəlilova məktub göndərdi [12, v.59]. Məktubda deyilirdi ki, Terek - Dağıstan diyarının baş rəisi, general Erdeli 1919-cu ilin 30 iyun tarixində göndərdiyi teleqramda Ə.Haqverdiyevin Tenmir-xan Şurada qalmağını yolverilməz sayır və ondan Azərbaycana getməi tələb edir. Ə.Haqverdiyevin fikrincə, Denikin Bakıda nümayəndəsi olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının da “Könüllü Ordu”nun ələ keçirdiyi ərazilərdə təmsil olunmaq hüququ vardır. Buna görə, general Erdelinin Temir-xan Şuradakı Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsinə düşmən münasibəti başa düşülən və qəbul edilən deyildir [12, v.59].

Bakıda qararlaşan müttəfiq qoşunlarının komandanı D.Şatəlvorq Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri N.Usubbəyova məktubunda yazırdı ki, “Könüllü ordu” komandanlığından demarkasiya xətti ilə bağlı sənədin surətini aldığı və Denikin ələ keçirdiyi ərazilərin cənub hüdudları ilə Britaniya hökumətinin təyin etdiyi cənub demarkasiya xəttinin üst-üstə düşmədiyini və bu haqda Britaniya hökumətinə xəbər

verildiyini bildirdi [13, v.15].

Denikin Şimali Qafqazda işğalları ilə əlaqədar Azərbaycan, Şimali Qafqaz və Gürcüstan nümayəndələri 23 iyul 1919-cu il tarixdə Paris sülh konfransında Konfransın sədri Y.B.Klemansoya birgə müzakirə təqdim etdilər [15, v.65].

Qafqaz respublikaları nümayəndələri konkret və açıq şəkildə öz hökumətlərinin mövqelərini bildirdilər ki, “Öz müstəqilliyini elan etmiş Qafqaz xalqları onu çoxsaylı qurbanlar hesabına müdafiə etmişlər, müstəqil olmaq və müstəqil qalmaq arzusunun tam şəkildə dəstəkləyirlər və Qafqaz respublikaları bir də heç vaxt Rusiyaya birləşməyə razılıq keçməyəcəklər” [15, v.65 arxası].

Qafqaz respublikalarının Paris konfransındakı nümayəndə heyətləri öz hökumətləri adından “Könüllü Ordu”nun Qafqaz respublikalarına qarşı təcavüzkar hərəkətlərinə və gələcəkdə başqa respublikalara qarşı törədiləcək biləcəklər təcavüzkarlığına qarşı etiraz bildirdilər. Qafqaz nümayəndələri Antanta Şurasından xahiş edirdilər ki, “Könüllü Ordu”dan Qafqaz respublikalarının hüquqlarına hörmətlə yanaşmağı və tutduğu Qafqaz ərazilərini tərk etməsinə tələb etsin [15, v.66].

Nəticə

Beləliklə, problemi araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dağlı Respublikasına Rusiyadakı düşmən qüvvələrdən müdafiə zolağı kimi baxırdı və bu respublikanın təhlükəsizliyini öz işi sayırdı. Bu səbəbdən, “Könüllü ordu”nun Dağlı Respublikasına qarşı təcavüzü və onu tam işğal etməsi 1919-cu ilin yayından başlayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasət fəaliyyətinin istiqamətində dəyişikliyə səbəb oldu: bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti bütün beynəlxalq müstəvilərdə Denikin işğal etdiyi Dağlı respublikasının müstəqilliyinin bərpasına yönəlmiş fəaliyyətini aktivləşdirdi. Azərbaycanın haqq səsi böyük dövlətlər tərəfindən eşidilmədi, çünki onlar hələ də köhnə Rusiyanın bərpasına ümid edir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Dağlı respublikası kimi Rusiya imperiyasının ucqarlarında yaranan gənc müstəqil dövlətləri tanımaq istəmirdilər.

Açar sözlər: *Dağlı Respublikası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Denikin, “Könüllü ordu”, Haqverdiyev.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ağasiyev, İ., Məmmədşad, S. [2023]. *Don Cümhuriyyəti və Güney Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə münasibətləri*

[1918-1920]. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 [5], 1287-1300.

2. Göyüşov A. 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi. Bakı, "Araz", 2000, s.248.

3. Mustafa Görürüylmaz. *Qafqaz İslam Ordusu və ertənilər [1918]*. Bakı, "Qismət", 2009, 408 s.

4. Договор между Азербайджанской Республикой и Республикой Союза горских народов Кавказа. Баку, 23 февраля 1919 года // ГААР, ф.970, оп.1, д.55, л.2.

5. Донесение дипломатического представителя Азербайджана в Горской Республике А.Ахвердова министру иностранных дел М. Ю. Джафарову. Темир-хан-Шура. 28 марта 1919 г.// ГААР, ф.970, оп.1, д.59, л.1.

6. Донесение дипломатического представителя Азербайджана в Горской Республике. А. Ахвердова министру иностранных дел М. Ю. Джафарову, Темир-Хан-Шура, 15 апреля 1919 г. // ГААР, ф.970, оп. 1, д.59, л.14.

7. Донесение дипломатического представителя Азербайджана в Горской Республике А. Ахвердова министру иностранных дел М.Ю.Джафарову. 4 апреля 1919 г. // ГААР, ф.970, оп.1, д.59, л.7.

8. Донесение дипломатического представителя Азербайджана в Горской Республике А. Ахвердова министру иностранных дел М.Ю.Джафарову о смене правительства в республике.№8 19 мая 1919 г.// ГААР, ф.970, оп.1, д.59, л.29-30.

9. Донесение дипломатического представителя Азербайджана в Горской Республике А. Ахвердова министру иностранных дел М. Ю. Джафарову. Темир-Хан-Шура 7 июня 1919 г. // ГААР, ф.970, оп.1, д. 48, л.44-45.

10. Нота председателя Совета Министров и министра иностранных дел Ф.Х.Хойскогокомандующему союзными войсками в Баку генерал-майору В.М.Томсону 6 марта 1919 г.// Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. [Документы и материалы] - Баку, издательство "Азербайджан", 1998, с.143.

11. Орешкин С.А. Ингушетия под «Белой властью»: особенности государственного строительства в 1919-начале 1920 г. // Вестник РУДН, серия «История России», 2015, № 2, с.57-65.

12. Отношение дипломатического представителя Азербайджана в Горской Республике А. Ахвердова временному правителю Дагестана генерал-майору М. Халилову о вынужденном выезде из пределов страны по предложению глав-

ноначальствующего Терско-Дагестанского края ген. Эрдели Темир-Хан-Шура 3 июля 1919 г. // ГААР, ф.970, оп.1, д. 48, л. 59.

13. Отношение командующего союзными войсками в Баку ген. Д. Шательворга председателю Совета Министров Н. Ю. Усуббекову о несоответствии южной демаркационной линии декларации британского правительства. 7 июля 1919 г. // ГААР, ф.894, оп.10, д.86, л.15.

14. Протокол заседания делегации азербайджанского правительства на конференции Закавказских республик по поводу выработки позиции при обсуждении вопроса о наступлении Добровольческой армии на Северном Кавказе. Тифлис. 9 июня 1919 г. // ГААР, ф.894, оп.10, д.112, л.134-135.

15. Совместное заявление азербайджанской, северо-кавказской и грузинской делегаций на Парижской мирной конференции председателю конференции Ж. Б. Клемансо. Париж. 23 июля 1919 г.// ГААР, ф.970, оп.1., д.143, л.65-66.

16. Сообщение командующего британскими силами в Закавказье генерал-майора Г.Н.Кори председателю Совета Министров Н. Ю. Усуббекову об установлении демаркационной линии между территорией, занятой Добровольческой армией, и республиками Кавказа. 11 июня 1919 г. // Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. [Документы и материалы] - Баку, издательство "Азербайджан", 1998, с.226.

17. Сообщение газ. "Азербайджан" о заключении между правительством Азербайджанской Республики и правительством Республики Союза Горских Народов Северного Кавказа договора о поставке пшеницы в Азербайджан. 9 января 1919 г. // Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. [Документы и материалы] - Баку, издательство "Азербайджан", 1998, с.111.

18. Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана [1917-1918 гг.] и Горская Республика [1918-1920 гг.]. Документы и материалы. Составители Какагасанов Г.И., Каймарзова Л.Г., отв.ред. Член корр. РАН Османов А.И., Изд.2-е, исп. и доп. Махачкала, 2013, с.76.

19. Удостоверение дипломатического представителя Азербайджана в Горской Республике А. Ахвердова, выданное Министерством иностранных дел 25 февраля 1919 г. // ГААР, ф.970, оп.1, д.46, л.1.

Diplomatic struggle of the Azerbaijan Democratic Republic against the aggression of the "Volunteer Army" to the Mountainous Republic

SUMMARY

The article examines one of the most interesting problems in the history of relations between the Azerbaijan Democratic Republic and the Mountainous Republic. In the article, the author writes about the military aggression of the "Volunteer Army" against the Mountainous Republic and notes that the Azerbaijan Democratic Republic could not provide military assistance to the Mountainous Republic at this difficult time. However, Azerbaijan fought against this occupation with diplomatic methods.

The Mountainous Republic declared its independence in May 1918. After that, this young republic worked to protect its independence and fought against the "Volunteer Army" headed by Denikin.

From the beginning of 1919, the "Volunteer Army" launched a large-scale attack against the Mountainous Republic. In a short period of time, half of the territory of the Mountainous Republic was occupied. The situation of the Mountainous Republic was very critical.

From February 1919, Azerbaijan increased financial assistance to the Mountainous Republic, expanded its diplomatic activity for the defense of this republic. The Republic of Azerbaijan made appeals to various heads of state and their high representatives, the League of Nations, and condemned Denikin's military aggression against the Mountainous Republic.

Azerbaijan's diplomatic activity in this direction continued after May 1919, that is, after the "Volunteer Army" occupied the Mountainous Republic. Unfortunately, the world's leading countries did not respond positively to these attempts of Azerbaijan. They supported General Denikin and his chauvinistic plans, and the Mountainous Republic completely lost its independence.

Keywords: *Mountainous Republic, Azerbaijan People's Republic, Denikin, "Volunteer Army", Hagverdiev.*

Агрессия «Добровольческой армии» против Горской республики и дипломатическая борьба АДР

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется одна из самых интересных проблем в истории отношений между Азербайджанской Демократической Республикой и Горской Республикой. В статье автор пишет о военной агрессии «Добровольческой армии» против Горской Республики и отмечает, что в это трудное время Азербайджанская Демократическая Республика не смогла оказать военную помощь Горской Республике. Однако Азербайджан боролся против этой оккупации дипломатическими методами. Горская республика провозгласила свою независимость в мае 1918 года. После этого эта молодая республика занималась укреплением своей независимости, боролась против агрессии «Добровольческой армии», которой командовал Деникин. С начала 1919 года «Добровольческая армия» развернула широкомасштабное наступление на Горскую республику. За короткое время половина территории Горской республики была оккупирована. Положение Горской республики было очень критическим. С февраля 1919 года Азербайджан увеличил финансовую помощь Горской республике, расширил свою дипломатическую деятельность по защите этой республики. Азербайджанская Республика обращается к главам великих государств и их полномочным представителям в Лиге Наций, и осуждал военную агрессию Деникина против Горской республики. Дипломатическая деятельность Азербайджана в этом направлении продолжалась и после мая 1919 года, то есть и после полной оккупации Горской республики «Добровольческой армией». К сожалению, ведущие страны мира отреагировали на все попытки Азербайджана по защите Горской республики негативно: они поддерживали генерала Деникина и его шовинистические планы, и Горская республика полностью потеряла свою независимость.

Ключевые слова: *Горская Республика, Азербайджанская Демократическая Республика, Деникин, «Добровольческая армия», Хагвердиев.*